

*Відгук
14.12.2021
Голосицького
Д.Ф. 04.052.047
Литвин (0-А.Ф.С.М.)*

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію
Литвин Валентини Анатоліївни**

**«НЕФОРМАЛЬНІ ІНСТИТУТИ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ
ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ДОНБАСУ»**

**подану на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 05
«Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 – політологія**

Роль регіональних ідентичностей у політичних процесах є захопливим питанням, розуміння відповідей на яке дозволяє краще осягнути особливості національної і субнаціональної політики. Так, роботи Вілбурта Зелінські «Культурна географія Сполучених Штатів» і Джоеля Гарро «Дев'ять націй Північної Америки» пропонують оригінальний погляд на політичне сортування та поляризацію в сучасних США як наслідок зіткнення різних регіональних культур. У Німеччині, за висновками Ганса-Георга Веліга («Регіональна культура Німеччини») та Ахіма Гільдебрандта («Приналежність і виключення: темний бік регіональної ідентичності в Німеччині»), регіональні ідентичності залишаються кристалізованими, а тому впливають на різні політичні практики – від нелюбові до чужинців у Померанії до непотизму в Вестфалії. Вплив локальної ідентичності на історію тієї ж таки Німеччини оригінально показав у «Світі німецьких земель» Роланд Штурм, продемонструвавши, що представник Рейнської області Конрад Аденауер, був носієм таких регіональних цінностей як прагматизм, пошук компромісу та несприйняття прусської військової культури – і ці риси доклалися до повоєнної трансформації ФРН. У Франції Льоран Лярдьо зафіксував множення і посилення локальних ідентичностей, що є регіональним виміром процесу «архипелагізації Франції», описаного Жеромом Фурке. Загалом, силу регіональних ідентичностей засвідчувала не лише стратегія комуністичної влади у Польщі «обіцяти утримати всі території династії П'ястів» (див. роботу Ришарда Суджінського «Тактика і пропаганда комуністичної влади на відновлених землях у 1944-1949 рр.», але і офіційна політика «Європи регіонів», впроваджена Європейським Союзом. Отож, упали Берлінський мур і СРСР, світ з монополярного став багатополярним, відбулася і навіть вже дещо підзабулася «Велика рецесія»... але попри всі зміни, регіональна ідентичність була і залишається важливим компонентом політичних процесів.

З огляду на це, актуальність теми дисертації не викликає сумнівів. Більше того, оригінальний кут зору на проблему обраний авторкою – не просто описати регіональні ідентичності Донбасу, але і пояснити їхню генезу через функціонування неформальних інститутів – це зробило дослідження особливо привабливим. На жаль, попри цікавий задум, виконання дослідження виявилось не надто успішним, обґрунтованість наукових положень залишає суттєві питання, а тому висновки і рекомендації здійснені на її основі видаються не дуже обґрунтованими.

Певний недолік прослідковується вже у дизайні дослідження. Заявлена мета – «розкрити роль неформальних інститутів у формуванні регіональної ідентичності Донбасу». Натомість на с. 22 авторка прямо визначає цінності як незалежну змінну свого дослідження, тоді як ідентичність і неформальні інститути, відповідно, необхідно вважати змінними залежними. Але це означає, що варто було б переформулювати саму мету роботи і заявити її як «розкрити роль

цінностей у формуванні неформальних інститутів і регіональної ідентичності Донбасу». Таке зауваження, втім, має суто формальний характер і його можна уникнути простою зміною порядку слів у реченні, що описує мету. Набагато більш важливим є сутнісні зауваження щодо дизайну дослідження.

Запропонований п. Литвин підхід має два недоліки. По-перше, суто *методологічно*, змінні визначено надзвичайно широко, що унеможливлює виокремлення причинно-наслідкових зв'язків. Гіпостазувати, начебто «цінності впливають на інститути та ідентичність» – це будувати аргумент на вищому рівні абстракції, позбавляючи себе можливості перевірити наявність і характер такого впливу. Куди доцільніше було б змінні операціоналізувати, тобто зазначати які саме цінності (напр., «виживання» в термінології Інглехардта чи «конформізм» і «гедонізм» у термінології Шварца) впливають на які неформальні інститути (напр. непотизм і фаміліалізм). У такому разі зв'язок між незалежними і залежними змінними можна було б спробувати продемонструвати емпірично.

По-друге, головний аргумент авторки, начебто цінності впливають на неформальні інститути та ідентичність, не є *концептуально* довершеним навіть у її власній системі доведення. На перший погляд, авторка сповідує думку, що «культура – це мати, інститути – це діти її», використовуючи цінності як ргоху, що виражають культуру. Але протягом тексту виявляється, що вона притримується протилежного погляду на зв'язки між явищами. Так, на с. 57 вона пристає на позицію Хелмке і Левицького, що «**неформальні інститути** включають у себе... соціальні норми звичаї та традиції, що **формують цінності та переконання**». У цьому формулюванні простежується *обернений каузальний зв'язок*, адже виходить, що неформальні інститути впливають на цінності. Легітимність припущення про подібний тип зв'язку не викликає заперечення, але його включення руйнує весь пояснювальний ланцюг авторського аргументу. Ба більше, на с. 86 зазначено, що «цінності, неформальні інститути та ідентичність взаємно доповнюють один одного», тобто цінності вже не розуміються як незалежна змінна; виглядає, що висувається теза про потенційну коваріацію чи навіть ситуацію колайдера. Кожна з версій має право на існування, але дослідження потребувало б власне систематичного аналізу і відкидання хибних інтерпретацій. Це можливо за більш чіткого дизайну роботи. Натомість, неспроможність артикульовано пояснити, який же саме причинно-наслідковий зв'язок у роботі досліджується, є помилкою, що прослідковується наскрізно у тексті.

Проблема з дизайном, на жаль, не єдина. Наукова робота не може існувати без трьох колон: (1) теоретичної рамки, в яку вписане дослідницьке питання, (2) емпіричної бази дослідження та (3) використання наукових методів, які дозволяють певним висновкам претендувати на епістемологічний статус наукових. Офіційний опонент змушений констатувати, що в дисертації п. Литвин всі зазначені компоненти мають хиби.

Теоретична рамка роботи недооформлена і нагадує калейдоскоп різних ідей і думок, які між собою не пов'язані. З тексту можна побачити, що п. Литвин знайома з теоріями габітусу Бурд'є, плінної ідентичності Баумана, влади Фуко, ворога Шмітта. Але ніде авторка не конструює з цих строкатих тез теоретико-концептуальної рамки своєї роботи. Інакше кажучи, вона не показує, яким чином розгляд думок про ідентичність Гідденса дозволяє краще *концептуалізувати предмет дослідження, а саме – регіональну ідентичність*.

Фактично, розлогі описи габітусу, фреймів, положення давно спростованої «сильної програми» мовної релятивності (див. с. 36-37 і відповідну цитату з Ворфа) мали б право на існування, якби наприкінці теоретичного розділу авторка пояснила, яким чином співвідносяться габітус, інститути і цінності. Наприклад, вона могла б пояснити, що розуміє неформальні інститути як диспозиції габітусу або показати, в яких соціальних полях мають тенденцію вкорінюватися ті чи інші неформальні інститути і де тут місце цінностям. Вона навіть могла б вписати положення «мовної релятивності» (бажано у формі сучасної «слабкої програми», сформульованої Лакоффом або Левінсоном) в модель зв'язку між мовою та регіональною ідентичністю. Натомість, авторка просто навела різні суспільствознавчі моделі, але не сформувала з них теоретичної рамки для власного дослідження. Це тим більше прикро, що теоретичним викладкам віддано 130 сторінок дисертації.

Попри такий гігантський обсяг, в теоретичній базі спостерігаються суттєві прогалини. Найбільш промовисто вона проявляється у питанні регіональної ідентичності, котра хоч і винесена в тему роботи, не знаходить своєї концептуалізації. Власне, коли на с. 67 п. Литвин таки наводить визначення регіональної ідентичності, то робить це із посиланням лише на **два тексти** – статтю Панченко (яка, між іншим нараховує лише 5 ст.) і класичну роботу Роккана та Урвіна «The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism». Проблема полягає у тому, що остання написана ще в 1982 р., і з того часу в наукових колах мала місце дискусія про переваги і недоліки моделі Роккана-Урвіна, перебір і висновки якої могли б збагатити теоретичну рамку дисертації суттєво більше, ніж посилання на Лакана і Дерріда. (Між іншим, той факт, що пункт 117 у списку літератури – це не оригінальна книжка Роккана та Урвіна, а 16-сторінкова стаття-переклад у журналі «Логос» також свідчить, що п. Литвин лише побіжно ознайомила з моделлю.)

Фрактальний опис теорій переважає над аналітичним конструюванням і поясненням, чому це важливо для дослідження. Так, опис шести різних підходів до визначення неформальних інститутів (с. 48-57) не є змістовним: авторка просто їх наводить, а потім зазначає, що вона пристає на розуміння явища Хелмке і Левицьким, без пояснення переваг їхнього підходу над альтернативними або доцільності обрати його для завдань свого дослідження. Такий фрактальний опис перетікає в Розділ 2, де знайшли собі місце опис дискусії про те, як різні науковці концептуалізують конфлікт на Донбасі і теорія нових воєн. Остання, щоправда, представлена лише текстами Келдор і Борума, а більш нові – і важливі – дослідження Кілкулена («The Coming Age of the Urban Guerrilla»), Стеніленда («Networks of Rebellion») або Бермана, Фелтера і Шапіро («Small Wars, Big Data»), які могли б надати авторці чіткіше політологічне розуміння зв'язку між ідентичністю та регіональним конфліктом проігноровані. Іноді, авторка настільки захоплюється переказом теорій, що упускає сенс того, що дійсно мають на увазі автори. Наприклад, вона проводить паралелі між палігенетичною спільнотою (у тексті дисертації, між іншим, «палінгенетичною»), яку Гріффін вважає необхідною умовою «фашистського мінімуму», і конгруентністю в теорії Алмонда. Це зовсім різні моделі, сформульовані для аналізу абсолютно різних процесів, а паралелі між ними є лише оптичною ілюзією. Знову ж таки, опис інтерпретацій конфлікту на Донбасі та теорії нових воєн авторка не співвідносить з власною темою дослідження, тобто вона прямо не показує, як це пов'язано з неформальними

інститутами і регіональною ідентичністю, а тому вони виглядають у тексті чужорідними.

Інший важливий вада – це **відсутність оригінальних емпіричних матеріалів** у дослідженні. Для вивчення, як цінності (чи все ж таки неформальні інститути?) впливають на регіональну ідентичність, авторка використовує соціологічні опитування, проведені іншими організаціями. Цей підхід має два недоліки. По-перше, не завжди питання, які ставили в своїх цілях інтерв'юери, наприклад, «Рейтингу» чи «Фонду Демократичних Ініціатив», дозволяють адекватно вирішувати дослідницькі завдання поставлені у дисертації. Так, дослідження SCORE вивчало структуру цінностей жителів Донбасу, але його результати (індекси проросійської чи проєвропейської орієнтації) не дозволяють зрозуміти, якою ж саме було роль неформальних інститутів у цих ідентичнісних зсувах. Схожим чином, коли п. Литвин, посилаючись на опитування Київського міжнародного інституту соціології робить висновок, що «стабільність в електоральних вподобаннях Донбасу є важливим прикладом та свідченням відтворення неформальних інститутів в структурі регіональних ідентичностей» (с. 151), судження не є обґрунтованим, адже стабільність виборчих преференцій може бути зумовлена іншими факторами (напр., сформованої партійної ідентифікації виборців). Ніщо із опитника КМІС не дозволяє однозначно надати перевагу інтерпретації, начебто саме неформальні інститути відповідальні за регулярності, про які просигналізовано. Для таких висновків потрібні інші дані.

Насправді, з тексту видно, що п. Литвин розуміє, як вартувало б проводити збір емпіричних матеріалів. Так, вона вірно зазначає, що «досліджуючи практики та ціннісні установки, можна досліджувати ідентичності індивідів та груп» (с. 83). Попри це, вона не здійснює систематизовані спостереження за повсякденними практиками, напр., мешканців Краматорська чи вивчення ціннісних налаштувань жителів Слов'янська. Її емпірична база є вторинною, що не дозволяє повноцінно доводити свої тези. Єдиний раз, де вона згадує власноруч зібрані дані, це при обговоренні динаміки трансформації маркерів ідентичності, де є посилання на власну статтю (пункт 56 у списку літератури). На жаль, ніде в тексті дисертації не описано, які саме дані та як саме збиралися.

Зрештою, **третій фундаментальний недолік дисертаційного дослідження – це відсутність застосування спеціальних наукових методів.** Авторка справедливо зазначає, що «ідентичність можна досліджувати за допомогою кількісних (статистичних) та якісних (так званих м'яких) методів» (с. 70) і навіть перераховує кілька з них. На жаль, це суто теоретична довідка: самостійно вона цих методів не застосовує. У Вступі йдеться про те, що «у дослідженні застосовано гіпотетико-дедуктивний метод, структурно-функціональний аналіз, систематизацію, та компаративний аналіз» (с. 16), але на думку опонента деякі з цих методів (як то систематизація) не є методами дослідження, а використання інших – це лише опис намірів. Напр., компаративний аналіз передбачає особливий дизайн (порівняння відмінностей чи порівняння спільностей), визначення параметрів порівняння та чітких процедура порівняння. Цього в тексті немає.

Це прикро, адже використання оригінальних методів обробки даних, навіть якщо вони отримані іншими, може пролити світло на раніше непомітні тенденції. Можливо, є статистична кореляція між показниками міжособистісної довіри та релігійними переконаннями громадян? Чи існує статистично значимий ефект (R-

squared) аскрипції національної громадянськості та домінування свободи як цінності? Іншими словами, використання відкритих баз даних доцільне, якщо з ними оригінально працювати. На жаль, у дисертації просто наводиться дескриптивна статистика: думки громадян з приводу X, погляди щодо можливого майбутнього окупованих територій і т.п. З такого типу даних фактично **неможливо робити обґрунтовані та важливі для теми дисертації висновки**. Саме тому, запропоновані авторкою судження непереконливі. Так, на с. 159-160 п. Литвин зазначає, що «регіональні ідентичності набувають ознак гетерогенності, «багат шаровості», у першу чергу відповідно до культурної лінії розмежування «європейські (проукраїнські) – пострадянські (проросійські)» цінності; 2) Регіональні ідентичності зміцнюються, проте не поляризуються, натомість вони частково накладаються на загальнонаціональну ідентичність... і відбувається консолідація більш інклюзивної громадянської національної ідентичності». На думку опонента, дані на відповідних графіках лише свідчать, що у випадку респондентів із Донбасу регіональна ідентичність поступається місцем національній, але ніщо не дозволяє стверджувати, начебто формується саме інклюзивна громадянська ідентичність. Більше того, авторка неодноразово наголошує, що ідентичність мешканців Донбасу не є антиєвропейською (напр. с. 146), попри той факт, що дані свідчать принаймні про низхідну тенденцію в ідентифікації респондентів як європейців. Врешті-решт, у низці результатів немає жодного статистично значимого розриву між відповідями респондентів з Донбасу та респондентів з усієї України (див. с. 147, де видно, що 25% представників першої категорії та 27% представників другої категорії вважають цінністю толерантність). Цей тип даних взагалі *заперечує наявність особливої регіональної ідентичності*, а тому залишається незрозумілим, чому п. Литвин вважала за доцільне їх цитувати.

Зважаючи на зазначені недоліки в дизайні, теорії та даних, **висновки дисертації та рекомендації не можна вважати обґрунтованими**.

Так само непереконливими є певні положення наукової новизни. Попри те, що дисертантка прямо декларує визначення «інституційної інтертекстуальності» як один із пунктів новизни, доцільність нововведення викликає сумніви. Будь-яка ініціатива внесення інновацій у наукову термінологію повинна керуватися принципами економії та принципом доцільності: чи певне явище\процес не були вже описані та названі попередниками, і якщо так, то що нового в них дозволяє описати новий термін. Якщо цих принципів не дотримуватися, наука замість того, аби продукувати знання, буде зведена до продукування нових назв. За визначенням авторки, інституційна інтертекстуальність «пояснює логіку формування інститутів внаслідок рекомбінування чи вибудови нових суспільних цінностей і практик на базі вже існуючих, у результаті чого одні інститути повторюють інші відповідно до структуралістського принципу інтертексту» (с. 74). Опонент не розуміє, що принципово нового, тобто такого, що не описують класичні для неоінституціоналізму поняття *path dependency* або *інкрементальних інституційних змін*, привносить запропоноване поняття? На думку опонента нічого. Більше того, чи є функціональним *принаймні для дисертаційного дослідження* поняття інституційної інтертекстуальності? Тобто, чи авторка систематично використовує його для вивчення неформальних інститутів і регіональної ідентичності на Донбасі? На жаль, поняття, котре було введена на

с. 40 зникає, і знову виринає в тексті лише на с. 180 – у висновках. Воно, відтак, не будучи ані оригінальним, ані функціонально доцільним, видається надлишковим.

Оскільки опонент не мав доступу до спеціальних програм перевірки на плагіат, він може лише винести судження про відсутність плагіату в тексті. На його думку, авторка дотрималася академічної культури цитування, а порушень академічної доброчесності не зафіксовано. Натомість, в тексті наявні друкарські огріхи та дрібні помилки на кшталт «С. Хантінгтон».

Це, втім, не найбільша вада. На думку опонента, робота не спромоглася «комплексно дослідити взаємозв'язок та взаємовплив неформальних інститутів, цінностей та ідентичності на кейсі регіональних ідентичностей Донбасу». Ці три категорії залишилися неопераціоналізованими. Фактично, ніде авторка не пояснює, які саме неформальні інститути вона вважає найбільш важливими у творенні регіональної ідентичності. Вона взагалі майже не пише про те, які саме неформальні інститути вивчає. У Таблиці 2.1 наведено «приклади проявів неформальних інститутів», але навіть там спостерігається дивна суміш із цінностей (напр., «виживання\реалізації»), практик (напр., непотизм), паративів («саміздат»). Які саме із цих категорій вивчалися не специфіковано. Так само, ніде не вказано на механізми впливу окремих неформальних інститутів (напр., вендети) на формування регіональної ідентичності, тобто не показано зв'язку між причиною і наслідком. До великої міри, текст пропонує аргумент штибу чорної скриньки: є *певні* неформальні інститути, які *певним* чином впливають на регіональну ідентичність – і все це відбувається у зоні, недоступній науковому аналізу. На якій би епістемологічній позиції (позитивістській або конструктивістській) не стояла авторка, жодна з них не приймає подібного магічного мислення.

З огляду на вищезазначене, дисертаційне дослідження за своїми характеристиками **не відповідає** вимогам до теоретичного та методологічного рівня зафіксованих Наказом Міністерства освіти і науки України № 40 від 12 січня 2017 р. (зареєстрованого у Міністерстві юстиції України від 03 лютого 2017 р. за № 155/30023) та пп. 9-18 «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії» (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 р. № 167). Відтак, опонент не може рекомендувати присудження ступеня доктора філософії у галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 – політологія.

Офіційний опонент,
Завідувач кафедри публічного врядування Київської школи економіки,
Кандидат політичних наук, доцент

І.А.Гомза

Підпис завірено



Ю.В. Познізіренко
Менеджер з персоналу